

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Eginhard Meijering

Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw

Uitgeverij Balans, Amsterdam | 2007 | 620 pp. | € 34,90 | ISBN 978 90 501 8874 6

Van rechtzinnig naar vrijzinnig

door *Jan Willem Sap*

Universitair hoofddocent Europees recht aan de Vrije Universiteit te Amsterdam

Deze zomer overleed pater Jan van Kilsdonk (1917-2008) in Amsterdam, die altijd is opgekomen voor minderbedeelden. Op de voorpagina van *de Volkskrant* van 2 juli 2008 viel te lezen dat Van Kilsdonk bekend stond als een progressieve katholiek die al in de jaren zestig in verzet kwam tegen de dogma's van Rome over homoseksualiteit, celibaat en voorbehoedsmiddelen. Gregory Brenninkmeijer, hoofd van de jezuïeten in Amsterdam, stelt: 'Waar hij absoluut niet tegen kon, was onwaarheid, huichelarij en schone schijn. Hij was volstrekt eerlijk. Hij kon niet tegen een kerk die functioneerde als machtsinstituut.' Van Kilsdonk koos altijd voor de maatschappelijke verschoppelingen. 'Niet alleen de aidspatiënten, maar ook hun ouders. En de ouders van kinderen die zelfmoord pleegden.' Brenninkmeijer noemde hem ook een groot intellectueel. 'Hij provoceerde graag, maar onderbouwd'. Veel van zijn preken zijn gebundeld. Zijn beeldspraak raakte velen. Op mensen en hun verhalen raakte Van Kilsdonk nooit uitgekeken.

Het leven en de mentaliteit van pater Van Kilsdonk rechtvaardigen de vraag of er zoiets is als een typisch Nederlands christendom. Wanneer een parallel wordt getrokken met de doopsgezinden, die in 1899 iets meer dan één procent van de Nederlandse bevolking vormden, bleek dat het bij de meerderheid van de doopsgezinden bij de navolging van Jezus vooral ging om een 'praktisch christendom'. Toch was een belangrijk bindmiddel van alle doopsgezinde gemeenten de predikantsbeoefening. En nog steeds houden bijna alle Nederlanders van een goede preek door een taalkunstenaar met een boodschap, en op oudejaarsavond bereikt die traditie in seculiere cabaretvorm zelfs een miljoenenpubliek (Seth Gaai-kema, Freek de Jonge, Jan Jaap van der Wal). Doopsgezinden zijn ook altijd een beetje vrijzinnig geweest, in die zin dat ze niet heel strikt aan een bepaalde leer wilden worden gebonden. Vooral waar doopsgezinden zich aansloten bij het moderne leven, kwamen zij tot grote bloei. Geldt dat ook niet voor de emancipatie van de rooms-katholieken en de gereformeerden?

Ondanks die basismentaliteit bij veel Nederlanders, een houding van leven en laten leven, zouden veel vrijzinnigen zich

het hoofd breken waarom niet meer mensen expliciet vrijzinnig zijn. Veel Nederlanders in de twintigste eeuw, hoe vrijzinnig ze in hun hart ook dachten, hadden blijkbaar angst om hun geloof helemaal te verliezen. Het is niet ondenkbaar dat dit heeft te maken met de ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Veel Nederlanders aanvaardden als moderne burgers wel de moderne wereldbeschouwing, maar hielden toch vast aan het oude geloof. Vrijzinnigen denken een boodschap te hebben die de moderne mens aanspreekt, maar moeten tegelijkertijd constateren dat die mens daarop niet of nauwelijks reageert.

* * *

Het getuigt van een zekere durf om een boek te schrijven dat zich concentreert op de geschiedenis van het christendom in

*In het verzuilde en daarna
ontzuilende Nederland zou
een type christendom zijn
te vinden, dat zo nergens ter
wereld bestond*

één land en in één eeuw. In het verzuilde en daarna ontzuilende Nederland zou een type christendom zijn te vinden, dat zo nergens ter wereld bestond, aldus auteur Eginhard Meijering, van 1976 tot 2001 lector in de theologiegeschiedenis aan de Universiteit Leiden. Op het eerste gezicht lijkt dit boek te gaan over de christelijke zuilen die elkaar begin twintigste eeuw hadden gevonden bij hun emancipatiestrijd. Na de Tweede Wereldoorlog mochten ook de sociaaldemocraten in het regeringskasteel om hun emancipatie te voltooien, en samen bouwden zij een verzorgingstaat op, waarna de zuilen in de jaren zestig langzaam in betekenis vermin-

derden. Bij nader inzien gaat het boek ook over de bekende strijd tussen de rekkelijken en de preciezen, herkenbaar in alle richtingen binnen het Nederlandse christendom. Bij de preciezen gaat het primair om de waarheid, bij de rekkelijken meer om de eenheid. Deze verdeeldheid is zo oud is als het christendom zelf. Het leidt tot pluriformiteit en tot de kleurrijke theologische verschillen die in dit boek worden behandeld.

Meijering beschrijft het ontstaan van christelijke partijen en de onderlinge samenwerking vanaf de schoolstrijd. Na Kuyper, De Savornin Lohman en Schaepman ruimt hij ook plaats in voor Domela Nieuwenhuis, voormalig luthers predikant, die atheïst was geworden vanwege intellectuele kwesties en gebeurtenissen in zijn persoonlijke leven, niet zozeer vanwege de sociale kwestie. De zondeval was volgens Domela Nieuwenhuis in werkelijkheid het verhaal van hoe een mens zich bewust wordt van zijn menszijn. In *Van christen tot anarchist* (1910) noemde Domela Nieuwenhuis het wel een illusie te denken dat men de logge kerk zou kunnen spannen voor de sociale kwestie. Hij meende dat 'het juist de kerk is die de bezittende klasse gebruikt bij wijze van hemelse positie om de zogenaamd mindere man door een verwijzing naar een eeuwige gelijkzaligheid na de dood in stille berusting met zijn akelig lot te verzoenen met het leven alhier.' Opvallend is hoezeer het geloof in het hiernamaals begin twintigste eeuw een grote rol speelde in de spanning tussen christenen en socialisten (96). Veel ingrijpender was het echter toen Pieter Jelles Troelstra in 1918 meende dat na Duitsland en Rusland ook in Nederland de tijd voor revolutie was gekomen. Na een week moest hij al toegeven dat hij zich als leider ernstig had vergist. Niet alleen het protestants-christelijke, ook het rooms-katholieke deel van de bevolking gaf massaal blijk van zijn aanhan-

kelijkheid aan het huis van Oranje. Voor de SDAP had dit incident het nare gevolg dat de partij een groot deel van de twintigste eeuw als onbetrouwbaar en als een bedreiging voor de Nederlandse natie gold.

* * *

Zoals bekend waren er vijf zuilen: de katholieke, twee protestantse, de socialistische en de liberale. Na 1917 zouden zij zich stabiliseren en wilden zij de zuiverheid van de eigen richting handhaven. Interessanter waren een aantal originele denkers. De theoloog O. Noordmans (1871-1956) gaf blijk van grote scepsis ten aanzien van de natuurlijke religiositeit van de mens. God is volgens hem niet uit de natuur of de schepping te kennen, maar alleen door de openbaring in Jezus Christus als de gekruisigde en de opgestane. Hij ontkende de resultaten van natuurwetenschappelijk onderzoek niet, maar verklaarde ze theologisch voor irrelevant. Belangrijk was voor Noordmans dat God de Vader meer verborgen is dan de Zoon Jezus, die immers op deze wereld is verschenen. K.H. Miskotte (1894-1976) trok de aandacht met een indrukwekkend proefschrift over *Het wezen der joodse religie* (1932) en met zijn boek *Edda en Thora* (1939) tegen het nationaal-socialisme. Hij waardeerde in het jodendom de wijze waarop notie van de levende God tot uitdrukking wordt gebracht, doordat men meer in relaties dan in substanties en meer in functies dan in zijnstoestanden denkt. Miskotte pleitte voor ruimte: de vrijheid van God om anders te kunnen zijn dan de mensen geneigd zijn te denken dat God is. Terwijl het geloof in God een gave van God is, benadrukte Miskotte dat het lot van geheel andere orde is; dat is een voor het heidendom kenmerkend begrip. In het Germaanse denken gaat het om het eeuwige worden van het natuurgebeuren, in de Thora gaat het daarentegen om het luisteren naar een stem, een opdracht, waardoor er een

voortgaande geschiedenis, heilsgeschiedenis kan zijn. De originele Wijsbegeerte der Wetsidee van Herman Dooyeweerd (1894-1977) kan worden gezien als een behoefte aan ruimere reflectieve benadering dan die van de theologische vakwetenschap alleen (215).

* * *

Hoewel de oppositie in het parlement steeds probeerde de verdeeldheid onder christenen in de politiek aan te tonen, werd bij het aantreden van het kabinet-Colijn I in 1925 gesproken over de handhaving van de christelijke grondslagen van ons volksleven als richtsnoer voor het regeringsbeleid. De christelijk-historische H. Verkouteren wees de vrijzinnigdemocraten op Thorbeckes visie op 'het christendom boven geloofsverdeeldheid', dat de grondslag is van onze beschaving, en wees de socialisten op Domela Nieuwenhuis, volgens wie het socialisme zonder christendom niet denkbaar is (245). Hoewel de kerkelijke achterban van de gereformeerden niet toenam, is interessant dat de antirevolutionairen bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1937 toch stegen van 14 naar 17 zetels. Dit was vooral te danken aan H. Colijn, die veel stemmen trok van de liberalen, en als sterke man indirect de NSB van Mussert wist klein te houden. Van grote betekenis in de geschiedenis van het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw is dat de NSB van christelijke kant openlijk werd bestreden. 'De Gereformeerde Kerken en de Rooms-Katholieke Kerk hadden in 1936 het lidmaatschap daarvan aan hun leden verboden, op straffe van onthouding van de sacramenten' (240). De theoloog J. Koopmans (1905-1945) keerde zich tegen de bezetter. Christenen moesten zich rekenschap geven van de betekenis van het joodse volk. Joden behoren tot het Nederlandse volk, omdat 'volk' in bijbelse zin niets te maken heeft met ras, maar eerder met geschiedenis. Dit was een geheel ander standpunt dan van

rijkscommissaris Seyss-Inquart, die de joden niet als een onderdeel van het Nederlandse volk beschouwde (263). Koopmans sprak in oktober 1940 zijn grote teleurstelling erover uit dat de meeste ambtenaren op last van de Duitse bezetter de Aärierverklaring hebben getekend. De theoloog en journalist Titus Brandsma riep de katholieke kranten op zich te verzetten tegen de nazi's, maar werd opgepakt en vermoord in het concentratiekamp Dachau. Dat de kerken in de oorlog vol zaten was volgens Meijering een bevestiging van 'nood leert bidden'. De 'winst' die de kerken toen binnenhaalden, waren ze echter na twintig jaar weer kwijt... (271).

Door de oorlog en het gezamenlijke verzet leken veel theologische en kerkelijke richtingen dichter bij elkaar gekomen. Als men in tijden van onderdrukking samen kon optrekken, waarom dan niet in vrijheid? Zeer invloedrijk in de periode 1945-1965 was de theologie van de Zwitser Karl Barth, die zich vanaf het begin tegen de nazi-ideologie had gekeerd. Hij verwierp iedere natuurlijke theologie, gebaseerd op godsdienstige voorstellingen en gevoelens die de mensen uit zichzelf hebben. De bijbelse theologie heeft alleen te maken met het bijbelse getuigenis omtrent God zoals hij zich in Jezus Christus openbaart. Zowel voor rechtzinnigen als vrijzinnigen was dit moeilijk te aanvaarden, want in de kerk was men er altijd van uitgegaan dat God zich openbaart door de schepping. Voor Barth was het nazidom een waarschuwing waartoe de natuurlijke theologie kon leiden. Daar beriep men zich op een goddelijke voorzienigheid, leidde men uit de natuur het recht van de sterkste af en vertrapping van het zwakke. Op de koppels van Duitse soldaten stond '*Gott mit uns*' en die god kon niets te maken hebben met de Vader van Jezus Christus. Tekenend is hoe Miskotte over God spreekt. Hij is heel kritisch over de metafysische manier waarop dat in de

christelijke theologie is gebeurd; God is niet het hoogste Zijn of het Zijnde, zonder Gods heel concrete daden kan men niet spreken over een zijn van God. God kan berouw hebben, de levende God van Israël is geen onveranderlijke en levenloze substantie. Gods genade is voor iedereen, of men het nu weet of niet. De gereformeerde theoloog G.C. Berkouwer (1903-1996) bestreed Barth en wees de universaliteit van de triomf van Gods genade bij Barth af, want die impliceert praktisch dat er geen verwerping is, en dat maakt de antithese tussen gelovigen en ongelovigen overbodig. De strakke verbanden stonden nog tot midden jaren zestig overeind (310).

* * *

Meijering beschrijft de gedachtewereld achter de doorbraak en het verzet tegen het antithesedenken. Toch kan de Tweede Wereldoorlog 'niet als een caesuur in het maatschappelijk bestel worden beschouwd. De PvdA verschildte ook te weinig van de SDAP om van het einde van de socialistische zuil te kunnen spreken'. (358). De voorstanders van politieke doorbraak waren onderling zeer verdeeld ten opzichte van de buitenlandse politiek en de defensiepolitiek. Na de oorlog toonde KVP-leider Romme zich zeer verontrust over de groei van de communisten. Anticommunisme was ook de officiële lijn van de Rooms-Katholieke Kerk (369). Met de PvdA in de regering en een sociaal beleid hoopte de KVP de communisten klein te krijgen. De confessionele partijen hebben van harte meegewerkt aan de opbouw van een sociaal stelsel. Meijering vraagt zich wel af of de aparte organisatie van confessionele partijen en hun machtspolitiek in en buiten de Tweede Kamer niet heeft geleid tot compromittering van de kerken. Ligt in het 'geloven in macht' ook een mogelijke relatie met de in Nederland zo opvallend hoge kerkverlating? Meijering bespreekt uitgebreid de afbrokkeling van de confessionele partijen

en de hoop van Wiegel dat veel confessionelen voor de vvd zouden kiezen. Ook staat hij stil bij de succesvolle fusie van drie confessionele partijen tot het cda.

* * *

Eind jaren zestig leek men niet zoveel meer te kunnen met God de Schepper, want die zou alleen de status-quo garanderen, het ging om geloof in God de bevrijder. De tegenstelling zonde en genade werd vervangen door die van vrij en onvrij. De kerken en hun achterbannen raakten echter in opperste verwarring over de pogingen het christendom te verbinden met politiek links. De ncrv en de kro zagen het als hun taak een geestelijke omwenteling bij hun traditionele achterbannen tot stand te brengen. Inhoudelijk minder oppervlakkig was de school van de hervormde predikant F. Breukelman. Hij wees het historisch-kritische onderzoek naar de Bijbel niet af, niet omdat men de resultaten daarvan ontkende, maar omdat hij die theologisch voor irrelevant hield. 'Men is geïnteresseerd in de maatschappelijke context waarin de bijbelse verhalen zijn ontstaan en in de *boodschap* van de bijbelschrijvers en laat die vooral op de maatschappelijke situatie slaan'. Vanuit de Schrift bleek het mogelijk voor het heden belangrijke dingen naar voren te brengen. Ook in de Rooms-Katholieke Kerk vonden in de jaren zestig vernieuwingen plaats. 'Op veel plaatsen werd het oude altaar voor in de apsis vervangen door een altaartafel meer naar het schip van de kerk. Dit betekende dat de priester niet langer met de rug naar het volk stond, maar naar het volk gekeerd. Hij droeg nu niet meer namens allen op het altaar het offer op, maar brak het brood aan de tafel.' (434). De liederen en gebeden van Huub Oosterhuis vonden veel weerklank, ook bij protestanten.

* * *

Twintig jaar na de het einde van de Tweede Wereldoorlog neemt de aandacht voor de

strijd tegen de natuurlijke theologie af. Het tijdperk van de nazi's was al weer enige tijd voorbij. Na de systematische theologie van Barth kwam er meer aandacht voor de praktische kant. Barth verdedigde dat Gods openbaring in Christus de smalle poort is waardoor heel de mensheid toegang krijgt tot God. Dit was verklaarbaar in de strijd tegen het Duitse denken voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Maar door de toenemende globalisering en de televisie werd men zich meer bewust van de komst van vreemdelingen en de noodzaak van gesprekken met andere godsdiensten. In plaats van alleen getuigen van de waarheid inzake de smalle weg, zouden christenen samen met andere godsdiensten moeten gaan zoeken naar de waarheid. Er was minder behoefte aan een afgegrensd geloof. Tot verbazing van velen werd de fusie van het cda een succes, en konden bij het cda bijvoorbeeld ook moslims worden verkozen. Terwijl in 1937 niet-confessionelen stemden op Colijn, stemden in 1986 niet-confessionelen op Ruud Lubbers. Volgens Meijering was het succes van Lubbers in 1986 ook te danken aan het uitjouwen van Lubbers in de Haagse Houtrusthallen op 26 oktober 1985. In de samenleving was toen grote polarisatie over de plaatsing van een aantal kruisraketten. Veel aanhangers van het Interkerkelijk Vredesbeeraad (ikv) draaiden Lubbers ostentatief de rug toe, maar hij ging onverstoort door. 'Dit verhoogde zijn populariteit bij het naar deze beelden op de tv kijkende Nederlandse volk aanzienlijk.' (527) Tweede Kamerlid G.J. Schutte (gpv) verklaarde helder dat tot Gods opdracht aan de overheid behoort dat zij diegenen afschrikt die de geestelijke en staatkundige vrijheden willen onderdrukken (529).

* * *

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 was er minder belangstelling voor maatschap-

pijkritische theologie. Het ging meer over de spanning tussen rechtzinnigheid en vrijzinnigheid, waarover H.M. Kuitert een aantal bestsellers publiceerde. De vrijzinnigheid mocht dan getalsmatig zwaar in de problemen zijn, de vrijzinnige geest was behoorlijk doorgedrongen in vrijwel alle kerken (448). In 1994 verloor het CDA 20 zetels, in 1998 nog eens 5. Het aantal zwevende kiezers was in 1998 bijna 40 procent van de kiezers. Eind 20ste eeuw bleek echter dat Paars (PvdA, vvd, D66) onvoldoende antwoord had op het toenemende aantal immigranten en het gebrek aan integratie. De lijst van de vermoorde Pim Fortuyn wist veel proteststemmen te winnen en kwam binnen met 26 zetels in de Tweede Kamer in 2002, maar ze verdwenen als sneeuw voor de zon. Hoewel begin 21ste eeuw het CDA terug in de regering is, beweert Meijering dat uiteindelijk de liberalen toch de overwinning hebben behaald. 'Als het CDA tegen het einde van de eeuw over het christendom als inspiratiebron spreekt, dan denkt het aan "normen en waarden" en niet aan het geloof in Jezus als de Verlosser der mensheid. De niet-confessionelen hebben dan ook veel minder behoefte om zich tegen deze vorm van christendom af te zetten'. (552) Tegelijkertijd moet Meijering ook erkennen dat Jan Peter Balkenende zich bewust is van het risico van de stemming onder zwevende kiezers en dat Balkenende daarom een vaste aanhang wil opbouwen. Hij verschijnt op jongerendagen van de EO en houdt daar toespraken.

* * *

Meijering heeft een rijk boek geschreven. Het enige wat ik mis is de relatie tussen het Nederlandse christendom en de opkomst van de rechten van de mens. Er had iets

gezegd moeten worden over de inzet van Franklin D. Roosevelt om met de Verenigde Staten van Amerika tegen de nazi's te gaan vechten, over de *four freedoms*. En over de grote rol van zijn echtgenote bij het formuleren van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948), die via het bindende EVRM (1950) grote invloed heeft gehad op de Nederlandse maatschappij en het regeringsbeleid. Na lezing van het boek over rechtzinnigen en vrijzinnigen, over preciezen en rekkelijken, is het mogelijk om

*In de twintigste eeuw zijn de
Nederlanders zich redelijk
goed gaan thuisvoelen
bij zoiets als ‘christelijk
liberalisme’*

een conclusie te trekken. Mijn conclusie is, gezien de bekende strijd tussen liberalen en confessionelen in de negentiende eeuw, op het eerste gezicht een beetje vreemd. In de twintigste eeuw zijn de Nederlanders zich, mede door de strijd tegen de nazi's en de Sovjet-Unie, eigenlijk redelijk goed thuis gaan voelen bij zoiets als 'christelijk liberalisme'. Het is niet helemaal duidelijk of politici als Balkenende, Bos, Rouvoet en Rutte dat eerder doorhadden dan de kerken, of dat kerken na de polarisatie in de jaren tachtig weigeren zich door politieke partijen en actiegroeperingen opnieuw te laten compromitteren. Misschien moeten we de oorzaak ook niet te ver bij huis zoeken: uit de Bijbel kan worden afgeleid dat Jezus ook een beetje liberaal was.

BOOK EN